

Л. Р. КУЗЬМЕНКО

ПРАВА ЛЮДИНИ ТА ЇХ ЗАХИСТ В УМОВАХ СТИХІЙНОГО ЛИХА

Анализируются права человека в условиях стихийного бедствия. Рассматриваются общие подходы к защите прав человека во время и после стихийного бедствия, определяется роль международного права прав человека и международного гуманитарного права в этой области. Делается вывод, что основная ответственность за защиту людей, находящихся в зоне бедствия, лежит на государстве, под чьей юрисдикцией находятся соответствующие территории. Акцентируется внимание на общей тенденции гуманизации международного права.

Article is devoted to the analysis of the human rights in times of natural disasters. It considers general approach to human rights protection in times of natural disasters, as well as the role of human rights law and international humanitarian law in the sphere. There is a conclusion that primary responsibility for protection of persons lies with the state where disaster took place. Emphasize is placed at general humanization of international law.

Дана стаття є однією з серії статей, присвячених аналізу дії міжнародного права в умовах стихійного лиха. Вона стосується захисту людини в умовах стихійно-

© КУЗЬМЕНКО Лідія Рудольфівна – аспірант Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

го лиха та норм міжнародного права прав людини, дотримання яких обов'язкове в таких надзвичайних умовах. Проводячи аналіз, ми звернемося і до норм міжнародного гуманітарного права, які, з точки зору автора, можуть застосовуватися в умовах стихійного лиха за аналогією. Це необхідно з метою надання ефективної та своєчасної допомоги постраждалим.

У 2006 р. тематика міжнародно-правового регулювання відносин, пов'язаних із діяльністю на випадок стихійних лих, була визначена як один з напрямів довгострокової роботи Комісії міжнародного права ООН (КМП ООН), а в звіті за 2008 р. тема вперше була висвітлена як новий напрям роботи Комісії. Дослідження даної тематики було ускладнене з огляду на незначну кількість літератури та розпорошеність нормативних джерел. Для здійснення дослідження автор спірався на загальні роботи з міжнародного права (І.І. Лукашук, Ю.М. Колосов, В.Г. Буткевич), з міжнародного гуманітарного права (Ж. Пікте, В. Калугін, Й. Дінстайн, Р.Дж. Гардкасл, А.Т.Л. Чуа, П. Макалістер-Сміт) та міжнародного права захисту прав людини (П.В. Чиков, Г.Н. Хадиева, Л. Катугла, М.Відар). Був використаний багатий матеріал досліджень та публікацій організацій системи ООН та Міжнародної федерації організацій Червоного Хреста та Червоного Півмісяця. У роботі використаний багатий нормативний матеріал (універсальні та регіональні договори з міжнародного права захисту прав людини, Женевські конвенції 1949 р.).

В умовах стихійного лиха людина стає вразливою, тобто опиняється в стані, який підсилює схильність до негативного впливу небезпечних факторів. Це пов'язано із фізичними, соціальними, економічними та екологічними процесами чи силами, які виникають внаслідок стихійних лих¹. Стихійне лихо несе не лише руйнацію та смерть, а й загрозу розповсюдження інфекційних хвороб через неможливість дотримання елементарних вимог санітарії та гігієни. Через зруйновану інфраструктуру часто припиняється постачання їжі та найбільш необхідних медикаментів тощо. Таким чином, життя людини, її здоров'я, гідність, нормальне існування опиняються під серйозною загрозою.

Фактично в разі стихійного лиха людина стає єдиним об'єктом, який потребує швидкого, вчасного та ефективного захисту на всіх етапах: від надання екстреної допомоги протягом двох-трьох днів з моменту початку лиха, в період відселення з постраждалих районів (якщо в цьому є нагальна потреба) і відновлення нормальних умов життя.

Питання про захист людей в ситуаціях стихійних лих – необхідна складова цілісного міжнародного режиму, що регулює надання екстреної допомоги у випадку подібних катастроф. Суть захисту в контексті стихійних лих визначається наявними міжнародними зобов'язаннями у сфері прав людини.

Часто в літературі лунає думка про те, що норми сучасного міжнародного права змінюють свого адресата. Сьогодні вони мають спрямування на користь людини. Склалася концепція гомоцентризму², коли захист прав людини стоїть на першому місці³. Про це нагадують політики у своїх промовах⁴. Це підтверджується і тим, що стрижневим принципом міжнародного права захисту прав людини є принцип загальної поваги прав людини та основних свобод⁵.

Визнання необхідності дотримання та захисту прав людини – значний крок вперед. Ефективні дії щодо забезпечення їх реалізації, перш за все, законодавчими та іншими правовими методами – одне з головних завдань, що сьогодні стоять перед державами. Усі держави за міжнародним правом зобов'язані поважати, за-

хищати та дотримуватися закріплених в міжнародно-правових стандартах прав людини. Права людини мають гарантуватися за будь-яких умов, зокрема в умовах криз: катастроф, стихійних лих, конфліктів. І хоча теоретично і практично міжнародне право виділяє серед усього каталогу прав людини так звані невід'ємні, обмеження будь-яких інших прав людини, гарантованих міжнародним правом, можливе лише у випадку виконання певних умов, зокрема, повідомлення світовому співтовариству через посередництво Генерального Секретаря ООН про обмеження конкретних прав людини та строк дії таких обмежень⁶.

Постраждалі від стихійних лих лишаються під захистом тих зобов'язань в сфері прав людини, які взяла на себе держава, на території якої вони знаходяться. Хоча в більшості документів про права людини не має посилаання на ситуації стихійних лих, однак захисні механізми розраховані на загальне застосування. У кризових ситуаціях найчастіше йдеться про фундаментальні права, дотримання та забезпечення яких опиняється під загрозою, зокрема у випадку стихійного лиха чи техногенної катастрофи:

– право на життя (стаття 6(1) Міжнародного пакту про цивільні та політичні права, стаття 6(1) Конвенції про права дитини, стаття 4(1) Міжамериканської конвенції про права людини, стаття 2(1) Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод, стаття 4 Африканської хартії прав людини та народів). В умовах стихійного лиха це право набуває особливого значення. Його зміст, як відомо, означає, що ніхто не може бути умисно позбавлений життя. В умовах стихійного лиха це означає, що не можуть бути умисно створені та підтримувані умови несумісні з життям людини. Якщо в районі стихійного лиха виникає серйозний ризик для життя та здоров'я осіб, мають здійснюватися заходи для захисту осіб. Часто такий захист полягатиме у фізичному переміщенні постраждалих із зони лиха (евакуації), якщо вони не здатні зробити цього самостійно. Умисне не надання або створення перешкод для надання допомоги постраждалим внаслідок стихійного лиха призводить до загибелі таких осіб і може розглядатися як порушення права на життя;

– право на їжу та воду (стаття 11(1) Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права; статті 24(2) та 27(1) Конвенції про права дитини; статті 12(2) та 14(2) Конвенції про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок; стаття 14(2)(с) Африканської хартії прав дитини). Очевидно, що в умовах стихійного лиха, коли інфраструктура може бути сильно пошкоджена або повністю зруйнована, в першу чергу відчуватиметься нестача питної води та їжі. Відсутність доступу до води та їжі стають одним з найважливіших факторів, що призводять до ослаблення фізичних сил організму постраждалої особи, і в результаті до підвищення рівня смертності та розповсюдження інфекційних хвороб. В одну категорію з цим правом можна віднести і право на одяг (стаття 11(1) Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, стаття 27(3) Конвенції про права дитини), медичну допомогу і санітарно-гігієнічні засоби (стаття 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, стаття 24(1) Конвенції про права дитини, статті 16(1) Африканської хартії прав людини і народів) та право на житло (стаття 11(1) Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права). Не завжди постраждалій державі вистачає власних ресурсів для забезпечення постраждалих осіб речами першої необхідності. В таких випадках постає питання про право постраждалих на гуманітарну допомогу.

– свободу від дискримінації (стаття 2(1) Міжнародного пакту про цивільні та політичні права, стаття 2(2) Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, Конвенція про заборону усіх форм дискримінації щодо жінок, Конвенція про заборону усіх форм расової дискримінації). Особи, постраждали внаслідок стихійного лиха, мають користуватися тими самими правами та свободами в повному обсязі; забороняється дискримінація таких осіб. Не вважається дискримінацією розрізнення потреб постраждалих осіб: в першу чергу допомога надається тим, хто потребує її більше (вразливим категоріям осіб: вагітним жінкам та жінкам з дітьми, дітям без батьківського піклування, інвалідам, пораненим та хворим тощо)⁷.

З усієї сукупності норм з прав людини лише два міжнародно-правові документи зобов'язального характеру напряму посиляються на допомогу у випадку стихійних лих та інших катастроф. Так, стаття 23 Африканської хартії про права та добробут дитини 1990 р. закріплює обов'язок держави здійснювати усі необхідні заходи з метою забезпечення достатнього рівня захисту та гуманітарної допомоги щодо дітей-біженців, а також внутрішньо переміщених дітей чи то внаслідок стихійного лиха, збройного конфлікту, суспільних неурядків, розвалу економіки та соціального строю незалежно від причин. Крім того, нещодавно прийнята Конвенція про права інвалідів 2006 р. (ще не вступила в силу) вимагає, щоб держави-члени здійснювали усі необхідні заходи для забезпечення захисту та безпеки інвалідів у ситуаціях підвищеного ризику, в тому числі в ситуаціях збройних конфліктів, гуманітарних крих та під час стихійних лих. Однак очевидно, що перший – документ регіонального характеру, другий – ще не вступив в силу. І обидва дуже обмежені в дії за колом осіб.

Зобов'язання держави у сфері прав людини у випадку будь-якої катастрофи в першу чергу полягають у адекватному (своєчасному, швидкому, ефективному) реагуванні на лихо, пом'якшенні та подоланні його наслідків. Очевидно, що виконання такого зобов'язання полягає не лише в діяльності *post factum*. Створення умов, за яких у громадян буде більше шансів вижити, не втратити своє житло та джерела існування, не опинитися відірваними від допомоги, – ось основні завдання, що стоять перед державою. Вочевидь попередити стихійні лиха (катастрофи) майже неможливо, проте існують можливості для зниження ризиків людських, матеріальних та економічних втрат. Широковизнано, що держави несуть відповідальність за захист людей та майна на своїй території, в тому числі від стихійних лих, а отже, «життєво необхідно серед пріоритетів національної політики надати програмам зі скорочення ризиків відповідне високі місця»⁸ залежно від наявних у них ресурсів та можливостей.

Вважається, що держави мають три рівні зобов'язань щодо кожного з прав людини⁹: обов'язок поважати (тобто утримуватись від порушень права), захищати (тобто гарантувати захист від порушень з боку третіх осіб) та виконувати (тобто здійснювати активні дії з метою підвищення можливості користуватися правом)¹⁰. З огляду на таку інтерпретацію Комітет з прав людини, наприклад, стверджує, що для дотримання права людини на життя недостатньо, щоб держава унікала несправедливого позбавлення життя шляхом виконання смертної кари або здійснювала дії із захисту життя людини від посягань з боку приватних осіб. Важливо, щоб держава здійснювала позитивні заходи, спрямовані на скорочення смертності, зокрема пов'язаної із недоїданням та епідеміями¹¹. До цієї ж категорії можна віднести і невиправдані жертви внаслідок стихійних лих, яких можна бу-

ло б уникнути за умови здійснення запобіжних, профілактичних заходів зі скорочення та пом'якшення ризиків. Якщо йти далі тією ж логічною стежкою, то видається, що у випадках, коли держава власними зусиллями не може запобігти людським втратам, то вона має дозволити доступ органам та організаціям, які надають гуманітарну допомогу¹².

Ще далі в інтерпретації обов'язків держави іде Комітет з прав людини, коментуючи право на достатнє харчування. Незважаючи на те, що економічні та соціальні права вважаються такими, що потребують прогресивної реалізації залежно від наявних у держави соціально-економічних ресурсів¹³, проте «перешкоджання у доступі до гуманітарної харчової допомоги... у надзвичайних ситуаціях» є порушенням права на достатнє харчування¹⁴.

З урахуванням наведеного вище, видається логічною дискусія, що сьогодні ведеться в літературі з приводу права на гуманітарну допомогу¹⁵, яке полягає у можливості постраждалих осіб отримувати швидку, вчасну та ефективну допомогу, зокрема медичну, посттравматичну, психологічну, і в кореспондуючому обов'язку держав, на території яких трапилося лихо, допускати таку допомогу, не чинити перешкоди для її надання. Згадки про таке суб'єктивне право знаходимо і в документах «м'якого права»¹⁶, в т.ч. Принципах та правилах Руху Червоного Хреста та Червоного Півмісяця з приводу надання допомоги у випадку лих (1995), де стверджується, що організація вважає основним правом людини право як пропонувати, так і отримувати гуманітарну допомогу¹⁷.

При цьому не варто забувати, що в першу чергу надання допомоги постраждалим – це обов'язок постраждалої держави. Її право – звернутися по допомогу або відмовитися від неї. Проте навмисне ненадання допомоги або перешкоджання надання такої допомоги іноземними державами чи міжнародними організаціями (в т.ч. неурядовими) може розцінюватися як порушення прав людини та тягнути міжнародну відповідальність держави.

Крім цього, виділяють інші можливі порушення прав людини під час стихійних лих чи інших катастроф. До них відносять: нерівний доступ до допомоги, дискримінація при наданні допомоги, примусове переміщення, сексуальне чи інше статеве насильство тощо¹⁸. Найбільш характерні такі випадки щодо внутрішньо переміщених осіб.

Отже, якщо розглядати порядок регулювання відносин, що виникають під час та безпосередньо після стихійного лиха, з точки зору концепції прав людини, то необхідно ще раз підкреслити два важливих принципи: усі держави зобов'язані поважати та забезпечувати права та основні свободи людини; подолання наслідків стихійних лих та катастроф є обов'язком постраждалої держави з точки зору забезпечення нормальних умов для власного населення, проте вона може і повинна звернутися по допомогу з метою реалізації права людини на доступ до гуманітарної допомоги. Не існує чіткого визначення та юридичного закріплення суб'єктивного права на гуманітарну допомогу. Однак деякі механізми, такі, як концепція гуманітарного простору та встановлення коридорів для екстренної допомоги, допускають надання приймаючою державою географічно обмеженої згоди на гуманітарну допомогу. Цілком можливо, що такий підхід дасть змогу ефективно врегулювати потреби забезпечення прав людини та захисту державного суверенітету.

У контексті прав людини у випадку стихійних лих не можна не згадати необхідність забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб. На жаль, юри-

дичного визначення цього явища не існує. Керівні принципи з питань внутрішнього переміщення (1998 р.) визначають, що до внутрішньо переміщених осіб належать особи, що залишилися без житла внаслідок конфлікту, а також внаслідок стихійного лиха чи спричиненої людиною катастрофи. У Керівних принципах наведено перелік базових прав внутрішньо переміщених осіб, що було синтезовано з-поміж норм міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права¹⁹. *Inter alia* цей перелік містить і право отримувати гуманітарну допомогу²⁰.

Коли розмова ведеться в площині міжнародного права прав людини, то, на нашу думку, існує загроза радикалізації поглядів, властива пограничним ситуаціям на кшталт збройних конфліктів. Не можна не помітити багатьох аналогій міжнародним гуманітарним правом (МГП) та міжнародним правом реагування на катастрофи.

У випадку стихійних лих та інших катастроф можуть бути застосовані наступні принципи та правила:

- допомога постраждалим категоріям населення може надаватися іноземними державами та міжнародними організаціями, наприклад Міжнародним Комітетом Червоного Хреста (МКЧХ), зі згоди постраждалої держави (держав) – за аналогією зі ст. 8-11 Женевської конвенції про поліпшення стану поранених і хворих у діючих арміях (ЖК I);

- забезпечення гуманного ставлення, захисту та догляду державами/організаціями, зазначеними в попередньому пункті на основі принципу недискримінації для осіб, постраждалих внаслідок стихійного лиха чи катастрофи; заборона посягання на їхнє життя чи особу, лишати їх без медичної допомоги чи догляду, навмисно створювати умови для їх зараження; повага до жінок – за аналогією зі статтею 12 ЖК I;

- якнайшвидше після безпосередньої події стихійного лиха чи катастрофи організувати пошукові роботи загиблих та поранених; попередити випадки мародерства; встановити особи загиблих та поранених; поховати загиблих; у випадку наявності серед поранених та загиблих громадян іноземних держав повідомити держави їх громадянства про місце перебування та стан здоров'я – за аналогією зі статтями 15 та 16 ЖК I;

- санітарний та медичний транспорт, а також санітарні та медичні установи мають особливий статус з огляду на їх важливість в ситуації стихійного лиха, мають право на захист – за аналогією з главами III, V, VI ЖК I, а також розділ II частини II Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (ДП I);

- використання емблем червоного хреста, червоного півмісяця та червоного кристалу як індикативних для позначення місць надання невідкладної допомоги – за аналогією з главою VII ЖК I;

- держава, що постраждала внаслідок стихійного лиха чи катастрофи, у випадку, коли не може самостійно забезпечити населення, має погодитися на допуск вантажів гуманітарної допомоги від іноземних держав чи гуманітарних міжнародних організацій, наприклад МКЧХ, із дотриманням відповідних митних процедур та вимог безпеки, уникаючи необґрунтованих затримок, а також здійснювати розподіл таких вантажів без дискримінації – за аналогією зі статтями 59–61 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни (ЖК IV). Схожі вимоги містяться в статті 70 ДП I;

– виходячи з права сімей знати про долю своїх родичів, необхідно здійснювати розшук осіб, пропалих безвісти, розповсюджувати відомості про них тощо – за аналогією зі статтями 32-34 ДП I;

– постраждала держава має сприяти різним формам самоорганізації населення, зокрема створенню та функціонуванню загонів цивільної оборони, на які можуть покладатися завдання, перелічені в статті 61 ДП I, зокрема евакуація, створення та забезпечення укриттів, надання першої медичної допомоги, відновлення та підтримка порядку в районах лиха, допомога у збереженні та відновленні об'єктів, необхідних для виживання тощо.

Зазначені аналогії важливі з точки зору практичного надання допомоги та утвердження права на доступ до гуманітарної допомоги, а отже, обов'язку постраждалої держави робити у необхідних випадках запит про надання гуманітарної допомоги та приймати її. Введення таких принципів в практичну площину дій держав світу та міжнародних організацій (як урядових, так і неурядових) допоможе уникнути таких випадків, як загибель майже 50 000 осіб в Ірані після землетрусу 1990 р. (псевдо-патріотична поведінка призвела до загибелі людей, яких за умови вчасного проведення рятувальних операцій та надання ефективної кваліфікованої медичної допомоги можна було б врятувати).

Таким чином, міжнародне право прав людини та міжнародне гуманітарне право – ті дві базові галузі, норми яких можуть забезпечити захист особам, постраждалим внаслідок стихійного лиха чи іншої катастрофи. На жаль, жодна із цих галузей не має прямого безумовного зв'язку безпосередньо із стихійними лихами. Наведені в цьому підрозділі положення доводять необхідність чіткого визначення порядку надання гуманітарної допомоги, концептуальної розробки поняття права на гуманітарну допомогу та кореспондуючого обов'язку держави приймати її.

1. *Защита* людей в случае бедствий. Меморандум Секретариата Комиссии международного права ООН. – С. 3. [Електронний документ]. Режим доступу: <<http://daccessdds.un.org/doc/UNDOC/GEN/N07/656/38/PDF/N0765638.pdf?OpenElement>>. 2. *Лукашук И.И.* Международное право: Особенная часть / Учебник. – М., 2005. – С. 1. 3. *Чиков П.В., Хадиева Г.Н., Мезяева А.Б., Насырова А.М.* Универсальные и региональные системы защиты прав человека и интересов государства / Под ред. Г.И. Курдюкова. – Казань, 2002. – С. 55. 4. *Барбанов О.* Внешняя политика Италии на современном этапе // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2003. – № 10. – С. 82–89. 5. *Міжнародне право: основні галузі: Підручник / За ред. В.Г. Буткевича*. – К., 2004. – С. 200–201. 6. *Международное право: Учебник / Отв. ред. Ю.М. Колосов, Э.С. Кривчиков*. – М., 2007. – С. 542–543. 7. *Human Rights and Natural Disasters. Operational Guidelines and Field Manual on Human Rights Protection in Situations of Natural Disaster*. – Brookings-Bern Project on Internal Displacement. – 2008. – [Електронний документ]. Режим доступу: <[http://www.reliefweb.int/rw/lib.nsf/db900sid/KHII-7EE9KM/\\$file/brookings_HR_mar08.pdf](http://www.reliefweb.int/rw/lib.nsf/db900sid/KHII-7EE9KM/$file/brookings_HR_mar08.pdf)>. – С. 17. 8. *Гоїська* декларация делегатів Світової конференції скорочення кількості лих (25 січня 2005 р.). – A/conf.206/6. – [Електронний документ]. Режим доступу: <<http://www.un-documents.net/hyogodec.htm>>. 9. *Комітет з прав людини*, загальний коментар 12 до статті 11 (право на достатнє харчування) Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права. – [Електронний документ]. Режим доступу: <<http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/0/3d02758c707031d58025677f003b73b9?Opendocument>>. 10. *Cotula Lorenzo, Vidar Margret.* The Right to Adequate Food in Emergencies / *FAO Legislative study 77, Rome, 2002*. – Para. 2.2.1. [Електронний до-

кумент]. Режим доступу: <<http://www.fao.org/docrep/005/Y4430E/y4430e05.htm>>.

11. *Комітет* з прав людини, загальний коментар 6 до статті 6 (право на життя) Міжнародного пакту про цивільні та політичні права, п.5. – [Електронний документ]. Режим доступу: <<http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/0/84ab9690ccd81fc7c12563ed0046fae3>>.

12. *Law and legal issues in international response: a desk study* // International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies, Geneva, 2007. – С. 34. – [Електронний документ]. Режим доступу: <<http://www.ifrc.org/Docs/pubs/idrl/desk-study/113600-idrl-deskstudy-en.pdf>>.

13. *Международное право: Учебник.* – С. 534.

14. *Комітет* з прав людини, загальний коментар 12 до статті 11 (право на достатнє харчування) Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права.

15. *Hardcastle Rohan J., Chua. Adrian T.L. Humanitarian assistance: towards a right of access to victims of natural disasters.* – IRRC, No. 325, 1998. – P. 595; *Macalister-Smith Peter. The Right to Humanitarian Assistance in International Law* // *Revue de droit international de science diplomatiques et politiques*, 66, 1988. – P. 214; *Dinstein Yoram. Ther Right to Humanitarian Assistance* // *Naval War College Review*, 77, 2000. – [Електронний документ]. Режим доступу: <http://findarticles.com/p/articles/mi_m0JIW/is_4_53/ai_75098727/print?tag=artBody;coll1>.

16. *Guiding Principles on Internal Displacement* / Office of the High Commissioner for Human Rights, 1998. – Принцип 3(2). – [Електронний документ]. Режим доступу: <<http://www.unhchr.ch/html/menu2/7/b/principles.htm>>; *Code of Conduct of the International Red Cross and Red Crescent Movement and NGOs in Disaster Relief* (1994). – [Електронний документ]. Режим доступу: <<http://www.ifrc.org/Docs/idrl/I259EN.pdf>>; *Guiding Principles on the Right to Humanitarian Assistance* (1993), principle 1 / *International Institute of Humanitarian Law.* – [Електронний документ]. Режим доступу: <<http://web.iihl.org/iihl/Album/GUIDING%20PRINCIPLES.doc>>.

17. *Principles and Rules for Red Cross and Red Crescent Disaster Relief.* – [Електронний документ]. Режим доступу: <<http://www.ifrc.org/Docs/idrl/I280EN.pdf>>.

18. *Захист людей, постраждалих внаслідок стихійних лих.* – Керівництво щодо захисту прав людини під час стихійних лих. – Inter-Agency Standing Committee. – Документ ухвалено 9 червня 2006 р. – [Електронний документ]. Режим доступу: <http://www.humanitarianinfo.org/iasc/content/documents/working/OtherDocs/2006_IASC_NaturalDisasterGuidelines.pdf>.

19. *Guiding Principles on Internal Displacement* / Office of the High Commissioner for Human Rights, 1998.

20. *Law and legal issues in international response: a desk study.* – С. 38.